

ДЬОМЕНКО С. В.,

ORCID: 0000-0002-2394-9732

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права,
процесу та криміналістики
(Інститут економіки та права
Класичного приватного університету)

УДК 343.3/.7

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.6.2.2.7>

**ПРОБЛЕМАТИКА ВИЗНАЧЕННЯ БЕЗПОСЕРЕДНЬОГО ОБ'ЄКТА
КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ «ПРОЄКТУВАННЯ
ЧИ ЕКСПЛУАТАЦІЯ СПОРУД БЕЗ СИСТЕМ ЗАХИСТУ ДОВКІЛЛЯ»**

Статтю присвячено проблематиці визначення безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення «Проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля». Надано аналіз різноманітних точок зору щодо змісту родового об'єкта кримінальних правопорушень проти довкілля, зосереджено увагу на безпосередньому об'єкті ст. 253 КК України. На основі концепції суспільних відносин як об'єктів злочинів наведено оцінку сутності окремих пропозицій щодо визначення безпосереднього об'єкта ст. 253 КК України.

Розвинуто дискусію щодо тез про визнання безпосереднім об'єктом ст. 253 різноманітних порядків (розроблення й здача проєктів, документації; введення в експлуатацію споруд; захист навколишнього природного середовища; здійснення дозвільно-ліцензійних, контрольно-наглядових проваджень; запобігання виникненню надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру тощо), надано аргументи про їх практичну неспроможність.

Підкреслено витоки проблематики безпосереднього об'єкта та представлено пропозиції щодо їх вирішення, які сформовані на базі наявного нормативного визначення навколишнього природного середовища. Представлено авторське поняття родового об'єкта кримінальних правопорушень проти довкілля.

Спираючись на сутність та специфіку складу кримінального правопорушення «Проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля», зокрема конструкцію його об'єктивної сторони, яка передбачає дві форми діянь, наслідком здійснення яких є різноманітний і необмежений вплив на довкілля, ми визначили безпосередній об'єкт цього злочинного посягання як систему природних і природно-соціальних умов та процесів, природних ресурсів, ландшафтів та інших природних комплексів.

Підкреслено фактичну наявність збігу змістів родового об'єкта кримінальних правопорушень проти довкілля та безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ст. 253 КК України.

Окреслено загальну потребу подальшого дослідження змістовних ознак цих об'єктів, при цьому виділено необхідність приділення особливої уваги комплексу природних і природно-соціальних умов та процесів як найбільш

загальної, занадто неконкретизованої, такої, що має практично уявні межі риси довкілля.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, об'єкт кримінального правопорушення, безпосередній об'єкт, довкілля, проектування споруд, експлуатація споруд, системи захисту довкілля.

Demenko S. V. Problems of definition of the direct object of criminal offense “Design or operation of structures without environmental protection systems”

The article is devoted to the problem of determining the direct object of a criminal offense “Design or operation of buildings without environmental protection systems”. An analysis of various points of view on the content of the generic object of criminal offenses against the environment, and focuses on the direct object of Article 253 of the Criminal Code of Ukraine. Based on the concept of public relations as objects of crime, an assessment of the essence of individual proposals to determine the direct object of Article 253 of the Criminal Code of Ukraine.

A discussion was developed on the theses on the recognition of the direct object of Article 253 of various procedures (development and delivery of projects, documentation; commissioning of facilities; environmental protection; implementation of licensing, control and supervision proceedings; prevention of emergencies of man-made and natural nature, etc.), and arguments about its practical failure.

The origins of the problem of the immediate object are emphasized and the proposals for their solution are presented, which are formed on the basis of the existing normative definition of the natural environment. The author's concept of the generic object of criminal offenses against the environment is presented.

Based on the nature and specifics of the criminal offense “Design or operation of buildings without environmental protection systems”, in particular, the construction of its objective side, which provides for two forms of action, the result of which is a diverse and unlimited impact on the environment. the object of this criminal encroachment as a system of natural and natural-social conditions and processes, natural resources, landscapes and other natural complexes.

The actual presence of coincidence of contents of the generic object of criminal offenses against the environment and the direct object of the criminal offense provided by Article 253 of the Criminal Code of Ukraine is emphasized.

The urgent need for further study of the content of these objects is outlined, with the need to pay special attention to the complex of natural and natural-social conditions and processes, as the most general, too vague, with almost imaginary boundaries of the environment.

Key words: criminal offense, object of criminal offense, direct object, environment, design of buildings, operation of buildings, environmental protection systems.

Постановка проблеми. З кожним роком техногенний розвиток суспільства, розширюючи його можливості щодо трансформації свого буття, збільшує негативний вплив на природу, тим самим ставить під загрозу подальше існування самого людства. Владні структури як на рівні функціонування державних утворень, так і у сфері міжнародних стосунків, розуміючи необхідність створення та підтримки різноманітних правових механізмів, зокрема кримінально-правових, спрямованих на запобігання поширенню практики, яка завдає шкоди довкіллю, перманентно зосереджують свою увагу на окреслених викликах сьогодення.

З огляду на складність організації всеосяжного та дієвого впливу на багатогранну людську діяльність, особливо кримінально-правовими засобами, система яких забагато насичена правовими прогалинами і протиріччями, законодавець повинен постійно працю-

вати над удосконаленням чинних приписів. Однією з таких нагальних проблем, яка потребує свого вирішення, є визначення безпосереднього об'єкта складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 253 КК України. Актуальність розроблення цього питання сьогодні обумовлюється підвищеною активністю в країні щодо перерозподілу права власності на великі виробничі комплекси (зокрема, тут особливий вплив здійснюють процеси приватизації державної власності, банкрутства, рейдерські захоплення тощо), які потенційно в разі порушення технологій виробництва або неправильного використання (наприклад, систем очистки викидів у повітря) загрожують шкідливим впливом на навколишнє природне середовище.

Кримінально-правова доктрина збагачена працями С.Б. Гавриша, О.О. Дудорова, З.Г. Корчева, Б.М. Леонтєва, Н.О. Лопашенко, В.К. Матвійчука, В.О. Навроцького, Н.В. Нетеси, В.Д. Пакутіна, Є.А. Плотнікової, В.Я. Тація, Ю.А. Турлової, Ю.С. Шемшученка, В.А. Широкова та інших учених, які присвячені різноманітним аспектам кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища.

Система невіршених питань родових та безпосередніх об'єктів складів кримінальних правопорушень проти довкілля неодноразово піднімалась у працях учених та, як гадається, у подальшу вона також буде одним із актуальних завдань багатьох досліджень. Причиною цього є центральне, системобудівне місце об'єкта в моделі складу кримінального правопорушення, а також його значення для правозастосовної практики. В.Я. Тацій ґрунтовно розкрив важливість об'єкта, виділивши його основні функціональні призначення щодо визначення соціальної природи злочину, з'ясування суспільно небезпечних наслідків тощо [1, с. 110].

Слід зазначити, що сьогодні у науці відсутній комплексний погляд на зміст безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення проектування чи експлуатації споруд без систем захисту довкілля, що обумовлює проведення наукової розвідки у цьому напрямі.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження змісту безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення «Проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля» та виявлення його проблематики.

Результати дослідження. Сьогодні єдиної позиції щодо безпосереднього об'єкта ст. 253 у кримінальній науці не вироблено. Більш того, можна говорити про цілу низку розбіжностей у цьому питанні.

Одні дослідники вказують на екологічну безпеку взагалі [2, с. 297–298; 3, с. 270], другі уточнюють об'єкт вказівкою на екологічну безпеку шкідливих виробництв [4, с. 423], треті звужують екологічну безпеку до галузі архітектурної діяльності [5, с. 702]. Інші вчені здійснюють спробу виділити більш конкретні реалії дійсності, констатуючі, що не вся екологічна безпека належить до безпосереднього об'єкта, а лише її частина, яка регулюється порядком запобігання виникненню надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру [6, с. 754]. Ще далі пішов В.А. Клименко, визначивши два об'єкта, виходячи з форм вчинення цього діяння, такі як порядок розроблення й здачі проєктів та іншої документації відповідно до вимог екологічного законодавства (екологічної безпеки); екологічна безпека, тобто такий стан довкілля, за якого забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для життя людей [7, с. 675; 8, с. 280].

Відносно домінуючою точкою зору є твердження про те, що таким об'єктом виступає встановлений порядок розроблення й здачі проєктів, іншої документації та введення (прийом) в експлуатацію споруд [9, с. 71; 10, с. 450].

На зовсім інший порядок як безпосередній об'єкт ст. 253 КК вказує І.Г. Поплавський: «встановлений законом порядок захисту навколишнього природного середовища, життя та здоров'я людей від шкідливого впливу результатів господарської та іншої діяльності підприємств, будівель і інших об'єктів, діяльність котрих пов'язана зі шкідливим впливом на навколишнє природне середовище» [11, с. 481].

В.К. Матвійчук, дотримуючись теорії суспільних відносин, зазначає, що основним безпосереднім об'єктом тут є суспільні відносини, що забезпечують екологічну безпеку

шляхом створення перешкод для аварій, катастроф, захворювання населення, загибелі населення та інших тяжких наслідків для людини і довкілля [12, с. 177].

Звернемо увагу на той факт, що у кримінально-правовій доктрині розроблено декілька теорій об'єкта злочину, відповідно до яких по-різному вирішується питання щодо того, на що посягає правопорушення, чому воно завдає або може завдати шкоди. Звісно, теорія суспільних відносин як об'єкта злочинів була не першою концепцією у цій галузі, але сьогодні її популярність у науці не зменшується, тому спробуємо на її підґрунті оцінити сутність окремих пропозицій визначення безпосереднього об'єкта ст. 253 КК.

Досліджуючи суспільні відносини як об'єкт охорони кримінального закону, В.Я. Тацій вказав на наявність у їх основі цілісної системи таких ознак: «носії (суб'єкти) відносин; предмет, щодо якого існують відносини або, інакше кажучи, фактори, які визначають факт виникнення й існування такого взаємозв'язку; суспільно значуща діяльність (соціальний зв'язок) як зміст відносин» [13, с. 23–29]. Спираючись на цю формулу, звернемось до складових суспільних відносин, які перебувають під охороною ст. 253 КК.

Перш за все звернемо увагу на назву розділу VIII Особливої частини КК України, складовою частиною якої є ст. 253 КК: «Кримінальні правопорушення проти довкілля», тобто родовим об'єктом за волею законодавця цієї групи злочинних посягань визначено довкілля.

У словнику поняття «довкілля» тлумачиться як «сукупність абіотичного (неживої природи), біотичного (живої природи) і соціального середовища, які разом безпосередньо впливають на людей і господарство» [14, с. 71]. Поява цього терміна у кримінальному законі перш за все пов'язана з його використанням у конституційно-правових приписах, які надають гарантію кожній особі на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50 Основного закону). Як синонім поняття «довкілля» у законодавстві та доктрині застосовують поняття «навколишнє природне середовище», що тлумачиться ст. 5 Закону «Про охорону навколишнього природного середовища» «як сукупність природних і природно-соціальних умов та процесів, природні ресурси, як залучені в господарський обіг, так і невикористовувані в економіці в даний період (земля, надра, води, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність, тваринний світ), ландшафти та інші природні комплекси» [15].

Таким чином, законодавець визначився з родовим об'єктом цих кримінальних правопорушень, перерахувавши більш-менш конкретні явища дійсності, такі як система природних і природно-соціальних умов та процесів; природні ресурси; ландшафти та інші природні комплекси. Зрозуміло, що з названого найбільшу складність становить зазначений комплекс умов та процесів як найбільш загальний, занадто неконкретизований, такий, що має практично уявні межі. При цьому, на нашу думку, до природно-соціальних умов входять і природні об'єкти, і окрема людина, і соціальні групи.

Автори коментаря до Закону «Про охорону навколишнього природного середовища» зазначають, що природні об'єкти, що підлягають охороні правовими нормами, слід визначати як складову частину навколишнього середовища, що має такі ознаки: відмінність від продуктів людської праці природним характером свого походження; відсутність вартості як сукупності затрат суспільно необхідної праці; стан в екологічній системі природи. У соціальній дійсності ці об'єкти наділені специфічним призначенням, а саме реалізацією екологічної, економічної, культурно-оздоровчої функцій [16, с. 45].

Природні ресурси розуміють як частину об'єктів природи, «яка утворює навколишнє природне середовище, сприятливе для життя та здоров'я людини, існування інших живих організмів і використовується людиною з виробничою метою та для задоволення духовних, естетичних, оздоровчих, матеріальних, виробничих й інших потреб суспільства» [17, с. 30].

Природний ландшафт характеризують як цілісний природно-територіальний комплекс з генетично однорідними, однотиповими природними умовами місцевостей, які сформувалися в результаті взаємодії компонентів геологічного середовища, рельєфу, гідрологічного режиму, ґрунтів і біоценозів [16, с. 48].

На нашу думку, потребують доктринального уточнення визначення таких термінів, як «ландшафт» та «природні комплекси». У законодавчих актах, зокрема

у ст. 1 Європейської ландшафтною конвенції, зустрічається таке визначення ландшафту: «територія, як її сприймають люди, характер якої є результатом дії та взаємодії природних та/або людських факторів» [18]. Цей же термін пояснюється у п. 2.1 Правил утримання зелених насаджень у населених пунктах України, затверджених Наказом Міністерства будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства України від 10 квітня 2006 р. № 105: «ландшафт – природний територіальний комплекс, ділянка земної поверхні, обмежена природними рубежами, у межах якої природні компоненти (рельєф, ґрунт, рослинність, водойми, клімат, тваринний світ), а також штучні або антропогенні (забудова, дороги, сільгоспугіддя тощо) перебувають у взаємодії і пристосовуванні один до одного» [19]. Як бачимо, ландшафт – це один із видів природного комплексу, які охороняє закон.

Відповідно, кримінальні правопорушення цього розділу повинні порушувати стан та завдавати шкоди (або ставити під загрозу заподіяння такої шкоди) таким об'єктам, як система природних і природно-соціальних умов та процесів; природні ресурси; ландшафти та інші природні комплекси.

Екологічну безпеку, яку окремі автори пропонують вважати родовим об'єктом кримінальних правопорушень проти довкілля, розуміють як стан навколишнього природного середовища, за якого забезпечується запобігання погіршенню екологічної обстановки та виникненню небезпеки для життя і здоров'я людей [16, с. 539].

Визнавати родовим об'єктом екологічну безпеку недоцільно, бо це звужує межі кримінально-правової охорони до самого статичного положення навколишнього природного середовища, за якого існує процес запобігання зміні екологічної обстановки у напрямі погіршення, при цьому одночасно цей же процес повинен запобігати виникненню небезпеки для життя й здоров'я людей. Слід також звернути увагу на те, що злочинне посягання навряд чи може бути спрямовано на самий стан навколишнього природного середовища, як комплекс статичних елементів, що існують лише одномоментно, на що вказує постійних рух живої та неживої природи.

Ю.А. Турлова пропонує визначати родовий об'єкт екологічних злочинів за допомогою суспільних відносин, що складаються у сфері «забезпечення екологічної безпеки, охорони навколишнього природного середовища як сукупності природних і природно-соціальних умов і процесів, а також охорони, використання, збереження та відтворення природних ресурсів» [20, с. 104]. Ця позиція непоодинокі, її підтримує у тій чи іншій варіації достатньо широке коло дослідників. Немає сенсу їх наводити, бо головним стержнем побудови цієї ідеї стають суспільні відносини, які існують у тій чи іншій сфері людської діяльності, спрямованої на охорону довкілля.

Щодо цього в доктрині є багато критики суспільних відносин як об'єкта кримінально-правової охорони: від вказівки на їх абстрактний характер до відсутності змістовного навантаження. Вбачається, що повна відмова від суспільних відносин також обмежить характеристику об'єкта кримінального правопорушення.

Якщо вважати об'єктом екологічних злочинів суспільні відносини у сфері забезпечення екологічної безпеки, то потрібно говорити, що ці правопорушення заподіюють шкоди суб'єктам таких відносин, а це можуть бути, відповідно до приписів законодавства, громадяни, їх об'єднання, органи влади, як центральної, так і місцевої, суб'єкти господарювання; предмету, щодо якого існують відносини, тобто явище дійсності як джерело діяльності у цьому разі є комплексом заходів з охорони навколишнього природного середовища, передбаченим законодавством; суспільно значущою діяльністю (соціальний зв'язок), яка породжена предметом відносин (систематична активність суб'єктів з охорони, використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, запобігання і ліквідації негативного впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, збереження природних ресурсів). З наведеного видно, що за межами охорони залишаються самі реалії дійсності, зокрема природні об'єкти, ресурси, комплекси, тобто саме навколишнє природне середовище.

Виходячи з доктринального постулату про розуміння безпосереднього об'єкта як того, на що посягає конкретне протиправне діяння, і співвідношення його з родовим об'єктом як частка й ціле, а іноді й повного збігу між ним, маємо звернути увагу на таке.

Диспозиція ст. 253 КК передбачає здійснення суб'єктом правопорушення окремих видів діяльності (розроблення, здача проєктів, іншої документації, введення або прийом в експлуатацію споруд), результатом якої є виникнення реальної небезпеки тяжких технологічних аварій, екологічних катастроф, загибелі або масового захворювання населення, інших тяжких наслідків. При цьому поняття «інші тяжкі наслідки» трактується як загибель чи масове захворювання людей; істотне погіршення екологічної обстановки в тому чи іншому регіоні (місцевості); зникнення, масова загибель чи тяжкі захворювання об'єктів тваринного і рослинного світу; неможливість відтворити протягом тривалого часу ті чи інші природні об'єкти або використовувати природні ресурси в певному регіоні; генетичне перетворення тих чи інших природних об'єктів; заподіяння матеріальної шкоди в особливо великих розмірах [21].

З цього випливає, що такими діяннями завдається шкоди або може бути завдано шкоди навколишньому природному середовищу, людині, групі осіб як елементу цього середовища, власності тощо.

Таким чином, безпосереднім об'єктом ст. 253 КК слід визнавати навколишнє природне середовище як систему природних і природно-соціальних умов та процесів, природних ресурсів, ландшафтів та інших природних комплексів.

Відзначимо збіг родового та безпосереднього об'єкта, що обумовлюється специфікою злочинного діяння, передбаченого складом ст. 253, що має вираз у різноманітному і необмеженому впливі на довкілля. У цьому полягає природа цього правопорушення, відображена у безпосередньому об'єкті.

Наведені вище думки вчених про визнання безпосереднім об'єктом ст. 253 різноманітних порядків (розроблення й здача проєктів, документації; введення в експлуатацію споруд; захист навколишнього природного середовища; здійснення дозвоільно-ліцензійних, контрольно-наглядових проваджень [22, с. 64]; запобігання виникненню надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру [23, с. 583] тощо) вважаємо дискусійними у зв'язку з таким.

Привабливість визнання того чи іншого порядку об'єктом правопорушення обумовлюється, на нашу думку, зробленим посиланням на нього у законі або безпосередньою пов'язаністю злочинного діяння з такими правилами. Так, ч. 1 ст. 253 КК містить формулювання «розроблення й здача проєктів, іншої аналогічної документації <...> без обов'язкових інженерних систем захисту довкілля», яке прямо відсилає до порядку, що регламентує таку діяльність і визначає обов'язковість; положення «введення (прийом) в експлуатацію споруд», що вказує на практику, яка теж регулюється відповідними правилами.

Однак в обох випадках, по-перше, наведене є характеристикою злочинного діяння, а не того, що поставлено законом під охорону, по-друге, злочинне діяння не посягає на зазначені вище порядки, а лише порушує їх шляхом недотримання; по-третє, головне, цим порядком, визначеним і зафіксованим у нормах, забезпечених різноманітними ресурсами, у результаті злочинного діяння ніякої шкоди не завдається, ні їх змістовне навантаження, ні їх форма не змінюється, ресурсне забезпечення не переривається. Відповідно до цього визнавати різні порядки (правила), їх частини безпосереднім об'єктом складу кримінального правопорушення «Проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля» не уявляється можливим.

Висновки. Узагальнюючи, зазначимо, що проблематика безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ст. 253 КК, яка породжує численні різноманітні його трактування у кримінально-правовій доктрині, об'єктивно пов'язана зі складністю визначення родового об'єкта кримінальних правопорушень проти довкілля, що продукується його багатоплановим змістом та чітко не визначеним обсягом.

Вирішення цього складного теоретичного питання вбачається на базі наявного нормативного визначення навколишнього природного середовища, тобто довкілля, яке необхідно

вважати вказівкою на головні змістовні ознаки родового об'єкта кримінальних правопорушень, включених законодавцем до розділу VIII Особливої частини кримінального закону.

Відповідно, таким родовим об'єктом є сукупність природних і природно-соціальних умов та процесів, природних ресурсів, ландшафтів та інших природних комплексів.

Враховуючи сутність та специфіку складу кримінального правопорушення «Проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля», зокрема конструкцію його об'єктивної сторони, яка передбачає дві форми діянь, наслідком здійснення яких є різноманітний і необмежений вплив на довкілля, визнаємо безпосереднім об'єктом цього злочинного посягання систему природних і природно-соціальних умов та процесів, природних ресурсів, ландшафтів та інших природних комплексів.

Таким чином, можна відзначити наявність збігу змістів родового об'єкта кримінальних правопорушень проти довкілля та безпосереднього об'єкта, кримінального правопорушення, передбаченого ст. 253 КК України.

Слід вказати на нагальну потребу подальшого дослідження змістовних ознак цих об'єктів, при цьому особливу увагу необхідно приділити комплексу природних і природно-соціальних умов та процесів як найбільш загальної, занадто неконкретизованої, такої, що має практично уявні межі риси довкілля.

Список використаних джерел:

1. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В.І. Борисов, В.Я. Тацій, В.І. Тютюгін та ін. 5-те вид., перероб. і доп. Харків : Право, 2015. 528 с.
2. Гавриш С.Б., Корчева З.Г. Преступления против окружающей среды. *Уголовное право Украины. Особенная часть* : учебник / под ред. М.И. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Киев : Юринком Интер, 2003. С. 297–315.
3. Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. ; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. 4-те вид., перероб. і доп. Харків : Право, 2010. 608 с.
4. Крупко Д.И. Уголовно-правовая охрана живых организмов. *Уголовное право Украины. Общая и Особенная части* : учебник / под ред. Е.Л. Стрельцова. Харьков : Одиссей, 2002. С. 403–425.
5. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін. ; за заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. 3-тє вид., переробл. та доп. Харків : Одисей, 2007. 1184 с.
6. Дудоров О.О. Злочини проти довкілля. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 6-те вид., перероб та допов. / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ : Юридична думка, 2009. 1236 с.
7. Клименко В.А. Преступления против окружающей среды. *Уголовный кодекс Украины. Научно-практический комментарий* / отв. ред. С.С. Яценко. 3-е изд., исправл. и доп. Киев : А.С.К., 2004. 1096 с.
8. Клименко В.А. Злочини проти довкілля. *Кримінальне право України. Особлива частина* : підручник / Ю.В. Александров, О.О. Дудоров, В.А. Клименко та ін. ; за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. Київ : Юридична думка, 2004. С. 267–317.
9. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : у 2 т. Т.2 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. 3-тє вид., перероб. та доп. Київ : Алерта ; КНТ ; Центр учбової літератури, 2009. 624 с.
10. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : у 2 ч. Ч. 2 / за заг. ред. М.О. Потєбенька, В.Г. Гончаренка. Київ : Форум, 2001. 944 с.
11. Уголовный кодекс Украины: научно-практический комментарий. 3-е изд., перераб. и доп. / отв. ред. Е.Л. Стрельцов. Харьков : Одиссей, 2006. 848 с.
12. Матвійчук В.К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : монографія. Київ : Азимут-Україна, 2005. 464 с.

13. Таций В.Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. Харьков : Высшая школа, 1988. 198 с.
14. Лановенко О.Г., Остапішина О.О. Словник-довідник з екології : навчально-методичний посібник. Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2013. 226 с.
15. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546.
16. Науково-практичний коментар Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», прийнятого 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ зі змінами і доповненнями станом на 9 лютого 2006 р. / за заг. ред. О.М. Шуміла. Харків : Фактор, 2006. 592 с.
17. Рябець К.А. Екологічне право України : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 438 с.
18. Європейська ландшафтна конвенція від 20 жовтня 2000 р. № ETS № 176 / Рада Європи. *Офіційний вісник України*. 2006. № 37. Ст. 2566.
19. Правила утримання зелених насаджень у населених пунктах України : Наказ Міністерства будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства України від 10 квітня 2006 р. № 105. *Офіційний вісник України*. 2006. № 31. Ст. 2276.
20. Турлова Ю.А. Система екологічних злочинів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2016. Вип. 36. Т. 2. С. 103–109.
21. Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля : Постанова пленуму Верховного Суду України від 10 грудня 2004 р. № 17. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0017700-04#Text>.
22. Мурихін С.В. Екологічна безпека як родовий об'єкт екологічних злочинів. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 1 (16). Т. 2. С. 63–67.
23. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Д.С. Азаров, В.К. Гришук, А.В. Савченко та ін. ; за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернєя. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

